

KIRGIZ BOYLARININ YENİSEY'DEN ÇIKARILMALARI VE COĞRAFÎ DAĞILIMLARI

Mustafa KALKAN*

ÖZ

Kırgızların yerleşim merkezi meselesi birçok araştırmacının ileri sürdüğü tezlerle önemli bir tartışma konusu olarak belirlenmiştir. Kırgızların Yenisey-Altay, Sibir, Hakasya ve Moğolistan topraklarını içine alan bölgede uzun dönemler yaşadığı bilinmektedir. Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar döneminde Kırgızların sistematik bir göç politikasına tabi tutulduğu ve bu yerleştirme siyaseti sonucunda eski vatanlarını terk ettikleri görülmektedir. Araştırmamızda, Kırgızların sonraki dönemlerde değil, Hunlar döneminden itibaren Tiyenşan (Tanrı Dağları) bölgesine sürüldüğü ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Sonraki dönemlerde Karahitayların ve Moğolların saldırıları ile son guruplarda Tiyenşan bölgesine göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu göç döneminde Kırgız boylarının etnik yapılarında büyük değişiklikler olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Etnoloji, Yenisey, Moğolistan, Tiyenşan, Etnik Asimilasyon, Yerleştirme Politikası.

THE EXİLE OF THE KYRGYZ TRIBES FROM YENISEI AND THEIR GEOGRAPHICAL DISTRIBUTIONS

ABSTRACT

The settlement center of Kyrgyz nation is one of the most important debate topics. It's known that the Kyrgyz had lived in the area consisting of Yenisei-Altai, Siberia, Hakas and Mongolian territories. They had been subjected to systematical deportation in the reigns of Huns, Gök Turks and Uigurs and it resulted in the leaving their original settlement area. In this research it's put forward that some Kyrgyz were forced to immigrate to Tien-Shan region in the Hun reign, but not in the later periods .

In the later periods the last groups were also forced to immigrate in the Tien-shan region because of the Karahitay and Mongol attacks. In this period there became big changes in the ethnical structure of Kyrgyz tribes.

Key Words: Ethnology, Yenisei, Mongolia, Tien-shan, ethnic assimilation, settlement policy.

En eski Türk kavimlerinden biri olan Kırgızlar, Merkezî Asya coğrafyasında yaşayan birçok kavimden daha erken dönemlere dayanan köklü devlet kurma geleneğine sahiptir. Kırgız boyları (uruğları), Asya coğrafyasında siyasî bütünlüklerini sağlayarak hâkimiyet mücadelesi verirken Hun uruğları, Çin karşısında ittifak oluşturarak bir birlik altında, tek kağanın yönetiminde varlık mücadelesi verme sürecini yaşamışlardır. Köklü geçmişe sahip olan Kırgızların, en eski Türk kavimlerinden biri olarak kabul edilen İskit uruğları ile aynı

dönemde sosyal yapılarını sağlamlaştırarak siyasî birliğini tesis ettikleri görülür¹. Bu köklü geçmişi sebebiyle Kırgız tarihinin hızlı ve hareketli seyrini takip etmek ilk dönemlerde kolay olmuş fakat sürekli olarak diğer kavimlerle mücadele halinde bulunan Kırgızlar, mücadeleleri kaybettikleri dönemlerde farklı bölgelere sürülmek ve göç etmek zorunda kalmışlardır. Bunun sonucunda Kırgız tarihinin coğrafi bütünlüğü parçalanmış, önceleri güçlü bir ittifak oluşturan ve sayı itibari ile Merkezî Asya'nın en kalabalık kavimlerinden biri olan Kırgızlar erimişlerdir. Siyasî bütünlüğü parçalanan Kırgız boyları uzun süre sonra tekrar bir araya gelebilmiş ve bu sayede yeniden devletler kurabilmişlerdir.

Araştırmamızda, özellikle kardeş Türk devletleriyle yapmış oldukları mücadeleler sırasında yenilgiye uğradıktan sonra Moğolistan'a, Kuzey Çin'e ve batıya sürülen Kırgız boylarının neden ve nasıl bir sürgün planına tabi tutuldukları üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Ayrıca farklı coğrafyalara sürülen Kırgız boylarının asıl yerleşim bölgelerinin hangi sahalara içine aldığını açıklayan ilim adamlarının tezlerine değinilecektir. Kaynaklara (Çin, Arap ve Fars) dayalı olarak bu tezler arasında asıl yerleşim bölgeleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yapılan araştırmada Kırgızların etnik parçalanma etapları incelenirken Hun, Göktürk ve Uygurlar döneminde düzenlenen askeri seferlerin tamamı ele alınmadan, önem arz edenleri üzerinde durulacaktır. Öncelikle Hun Tanrıkuğu döneminde itibaren hangi bölgelerde zorla iskân edildiklerine² ve diğer Türk devletleri döneminde nerelere yerleştirildiklerine değinmemiz gerekmektedir.

Kırgızların eski yerleşim bölgeleri konusunda ilmî çalışmalar yapan araştırmacılar N. Ya. Biçurin, N. A. Aristov, V. V. Radlof, Ç. Ç. Velihanov, A. İ. Levşin, A. Vamberi, N. İ. Gredekov, A. N. Bernştam, S. V. Kisilev, L. R. Kizlasov, Yu. S. Hudyakov, K. İ. Petrov, A. K. Marğulan, A. N. Kononov, S. E. Malov, B. D. Camgırçinov, S. M. Abramzon, Ö. Karayev, V. M. Ploskih, A. M. Mokeyev³, P. Semyanov, N. L. Zeland, A. A. Divayev, İ. V. Muşketov, A. Golubev ve M. Venyukov'dur. Bu araştırmacılar, konunun uzmanları olarak Kırgız tarihinin yerleşim alanı olan Yenisey sahası ve Tiyenşan (Tanrı Dağları) bölgesi ile ilgili çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir. Araştırmacıların bazıları objektif kriterleri kullanırken, bazıları Sovyetler Birliği dönemindeki baskılar sonucunda

* Dr., Yusuf Balasagun Kırgız Millî Devlet Üniversitesi, Kırgızistan Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, KIRGIZİSTAN.

¹ N. İ. Vasilyeva, "Velikaya Skifiya", *Velikaya Skifiya*, Moskva:Metagalaktika Yayınları, 2000, s. 98-100; V. V. Grigoryev, *Skifskom Narode Sakah*, Almatı: Hant Yayınları, 1998, s. 81.

² L. N. Gumilev, *Hunnu*, Sank-Peterburg: İnstitüt Dİ-DİK Yayınları, 1993, s. 22.

³ Djamgerçinov M. B., A. M. Mokeyev, "Kırgızistan v XVI-pervoy polovine XVIII v" // *İstoriya Kirgizskoy SSR (s drevneyşih vremen do sredini XIX) V 5-ti tomah*, C.I, Frunze:Kırgızstan Yayınları, 1984, s. 430-433.

özellikle fizikî antropologların, arkeologların ve etnologların (materyallerin çarpıtılması ile) yönlendirmeleri ile gerçek dışı tezleri savunma mecburiyetinden dolayı bu şekilde hareket ettikleri görülür⁴. Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra durum değişmiş genç Kırgız tarihçileri-arkeologları Prof. Dr. T. Çorotegin, Doç. Dr. A. Mokeyev, K. Tabaldiyev, D. Saparaliyev, T. Asanov, T. Beyşenaliyev, M. Kocabekov gibi birçok araştırmacı orijinal araştırmalar neşretmeye ve ideolojik yaklaşımları araştırmalarına yönlendirmeden yayınlamaya başlamışlardır. Avrupalı ve Türk araştırmacılar, S.S.S.R dönemine ait her eseri okurken tedbirli olarak okumakta her an, her tahlile ideolojik değerlendirme girer korkusu ile kullandıkları alıntıları yorumlayarak kullanmaktadırlar⁵. 1992 yılından sonra yazılan makale ve kitaplar rahatlıkla okunabilmekte ve kriterlerdeki objektif arayışlar dikkat çekmektedir.

Kırgız tarihi ile ilgili olarak, Çin yıllıkları oldukça zengin bilgiler ihtiva etmektedir. Çinli tarihçiler özellikle coğrafi yakınlık açısından Kırgızlar hakkında sürekli bilgi vererek, doğudan ve batıdan gelen saldırılar sebebiyle Kırgızları tanıma mecburiyetini hissetmişlerdir. Bu mecburiyet karşısında farklı sülale tarihleri, Kırgızların tarihi ve sosyal yaşayışı ile ilgili birçok bilgi vermektedir. Fakat bir süre sonra Kırgızların coğrafi mekanlarını değiştirmeleri ve Yenisey bölgesinde güçlerini kaybetmeleri ile, Çin sınırlarından uzaklaşan Kırgızlar hakkında zamanla yıllıklardaki bilgiler azalmıştır. Kırgız tarihinde, diğer Türk kavimleri ile yapılan şiddetli mücadelelerin ilki Hun Tanrıkuğu dönemine aittir. Uzun süre Yenisey bölgesinde hâkim olan Kırgız boyları yavaş yavaş güç toplamaya başlayan Hun boylarının hâkimiyet alanını daraltmış ve kendi coğrafi sahalarına girmemeleri için çeşitli tedbirler almışlardır. Çinli âlim Vın Şın, Kırgızların, "M.Ö. II. asırda eski Dinlingler (Ting-lingler) ve Uysun (Wusun) boyları⁶ ile birlikte Hun hâkimiyetine son vererek Hunları batıya doğru göç etmeye mecbur bıraktıkları görülür" diye yazmaktadır⁷.

İlk dönemlerde bunu başaran Kırgız boyları, daha sonra özellikle Teoman

⁴ S. Amanjalov, "Kazak Jerinde Bolğan Elder, Hahktar" (Kur: E. Akkoşkarov), *Kazak Tarihman*, Almatı: Jalın Yayınları, 1997, s. 105.

⁵ Rusya Kraliyet Akademisi'nin yayınladığı eski eserler, SSSR dönemine göre daha objektif ve ilmi esaslara göre hazırlanmışlardır. Bu eserlerde de konuya bağlı olarak özellikle askerî görevli olarak gönderilenlerin (Çarlık taraftarı olmaları sebebiyle) eserleri üzerinde objektiflik açısından dikkatle durulması gereken hususlar vardır.

⁶ Bu dönemin değerli eserlerinden birini yazan araştırmacı olarak kabul edilen N. A. Aristov, Kırgızların Wusunlar ile yakın akrabalık bağı olduğu konusunda çok sayıda delil ortaya koymaktadır (N. A. Aristov, "Zametki ob etniçeskom sostave tyurskih plemen narodnostey svedeniya ob ih çislennosti", *Jivaya Starina*, Spb., 1896, (Vıp) S. III-IV, s. 291).

⁷ Vın Şın, "Bayırkı Zamandığı Kırgızdar", *Kırgızdar*, C.IV, Bişkek: Soros Fondu Yayınları, 1997, s. 147.

(Duman) döneminde yavaş yavaş teşkilatlanmalarını tamamlamış olan Hun guruplarının ağır saldırıları ile karşı karşıya kalmışlardır. Önceki dönemlerden itibaren devam eden mücadelenin seyri değişmiş, mücadeleler her iki tarafın da acımasız saldırıları ile sonuçlanmıştır. Bu coğrafyada, hâkim olma ve askerî gücü devam ettirebilme mecburiyetinin boy birliğinin sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılama durumuyla bağlantılı olduğunu bilen budun beyleri kendilerine en yakın olan boylara bile saldırmakta tereddüt etmemişlerdir. Hele hâkimiyet mücadelesinin farklı bir kavimle yapıldığı düşünüldüğünde savaşın hangi boyutlarda olduğu tahmin edilebilir. Bu dönemde, Hun boyları sayı itibarıyla Kırgız boylarından azdır. Bir süre sonra Teoman'ın oğlunun tahta geçmesi ve Hun birliğini tam anlamı ile tesis etmesi üzerine Merkezî Asya'da büyük bir mücadele başlayacaktır. Hun Kağanı Mete, diğer kavimleri (Tung-hu, Yüechi, Wusun v.d) yönetim altına aldıktan sonra hemen Kırgızlar üzerine yönelecektir⁸. Yenisey Kırgızları kontrol edildikten sonra daha da kuzeyde bulunan Hakasların-Abakan ve Altay-Kırgızlarının da bu dönemde, Hun hâkimiyeti altına alınmış olma ihtimalleri güçlüdür.

“209 yılında Mete Şanyu'nun Gegunları (Kırgızları) Yenisey, Angarı, Abakan nehri boylarında yenilgiye uğratarak hâkimiyeti altına aldığını kaynaklar zikretmektedir. Moğolistan'ın Hangay-Altay dağları sahasında yapılan arkeolojik kazılar da eski zamanlardan beri Kırgızların Moğolistan bölgesinde yerleşmiş olduklarını ortaya koymaktadır⁹. Çin kaynakları, Hun Tanrıkuluğu döneminde Kırgızların yaşayışını ve yerleşmiş oldukları bölgeleri farklı olaylar sebebiyle vermiştir. Bu dönem hakkında bilgi veren Ban Gu'nun tarihî-coğrafi malumatlarında “Kırgızların (Tsyankunların) doğuda 7.000 li uzaklıkta Hunların şanyülerine bağlı olarak ordalarında yerleştikleri zikredilmektedir”¹⁰. Bu kaynaklar sayesinde Hun çağında, Kırgız boylarının hangi bölgelerde yerleştikleri tespit edilebilmektedir.

Kırgızların tarihi seyir içinde geçen zorlu ve mücadeleye dönümleri, Asya tarihinde sadece Moğol devletlerinin kuruluş ve yıkılış seyirleri ile karşılaştırılabilir. İki kavmin aynı coğrafi mekânı paylaşması, verilen mücadelenin de şiddetli bir şekilde yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Asya coğrafyasında yaşayabilmek ve boyların maişetini (geçinebilmek için gerekli olan yiyeceği) temin edebilmek için sınırlı alan dâhilinde tek güç olma mecburiyeti,

⁸ Sıma Tsyun, *Kırgızların Cana Kırgızstandın Tarihî Bulaktarı (KKTB)*, C.II, Bişkek: Kırgız-Türk Manas Üniversitesi (KTMÜ) Yayınları, 2003, s. 15; N. Minjan, *Kazakın Kısaça Tarihi*, Almatı: Jaln Yayınları, 1994, s. 86.

⁹ İ. Kabışulu, *Kazak Kaumu*, Almatı: Jazuşı Yayınları, 1997, s. 84.

¹⁰ Ban-gu, *Kırgızların Cana Kırgızstandın Tarihî Bulaktarı (KKTB)*, C.II, Bişkek: KTMÜ Yayınları, 2003, s. 16.

Türk boylarının bazen diğer Türk boylarına bazen Kırgız Türklerine saldırmalarını kaçınılmaz kılmıştır. Aynı mekân içinde gerek otlak alanları, gerekse kışlak bölgeleri için verilen hâkimiyet mücadelesi tarihin çeşitli dönemlerinde Kırgızlarla, diğer Türk boylarını karşı karşıya getirmiştir. Yine bu sebepler dâhilinde her seferinde Hun birlikleri Kırgızlara saldırmıştır.

“Bagatur-Batur-Bahadır Tengrikut Mete, M.Ö. 202 yılında Baykal şehrindeki Doğu Uygurları ile Yenisey nehrinin yukarı akımındaki Kırgız Acoluğu'na sefer düzenleyerek ele geçirmiştir”¹¹. Bu baskın hareketlerinden sonra Kırgızlar yenilgiye uğramalarına rağmen, Hun birliklerinin Kırgız topraklarından çekilmesinden sonra tekrar Hun Tanrıkuğu'na karşı isyan etmiş ve hâkimiyetlerini kabullenmemişlerdir. Bu da Hun birliklerini, Kırgız boyları üzerine defaatle saldırı düzenleme mecburiyeti ile karşı karşıya bırakmıştır. Tekrar “M.Ö. 129 yılında Han Sülalesi döneminde Hunlara karşı savaşlar başlatılmıştır. Daha sonraları M.Ö. 127 yılında Ding Ling boyları, Yenisey Kırgızları ile birlikte kuzey taraftan Hunlara saldırı düzenleyerek Kırgızlarla birlikte bu esarettten kurulmayı başarmışlardır... Fakat M.Ö. 99 yılında Hunlar, Kırgız ve Ding Ling topraklarına girerek hâkimiyetlerini tekrar tesis etmişlerdir...”¹². Bazı dönemlerde Kırgız boyları, Hun saldırılarını geri püskürtmekte ve Hun birlikleri belirli bir süre sonra sefer mevsimine kadar yeniden hazırlık yaparak tekrar Kırgızlara karşı saldırıya geçmektedirler. Bu mücadelelerin en şiddetlilerinden birinde “M.Ö. 54 yılında Tengrikut Çiçi, Yenisey Kırgızlarını tekrar ele geçirerek onların batı tarafında yerleşmiş olan Ding Linglere daha ağır bir darbe indirmiştir”¹³.

Hun birliklerinin sürekli olarak sefer düzenlemelerine, Kırgızların savaşlarda büyük kayıplara uğramalarına rağmen mücadeleler bitmemiş ve saldırılar tekrarlanmıştır. Hunlar isyanları bastırabilmek için askerî garnizon sistemi ile belirli sayıda askeri, Kırgızların yerleşim sahalarına yerleştirerek kontrolü sağlamaya çalışmışsa da sonuç alamamıştır. Bir süre sonra tekrar toparlanan Kırgız boyları, Hun askerlerine saldırmış ve az sayıdaki askerî birlikleri yenilgiye uğratmışlardır. Bunun da çözüm olmadığını gören Hun kağanları sonunda Kırgızları iç işlerinde serbest, dış işlerinde Hun Tanrıkuğu'na bağlı olan ve vergi ödeyen bir kavim durumuna getirmişlerdir. Fakat Hun ülkesi ile Kırgız ülkesi arasındaki mesafenin uzak olması ve sefer düzenleme zorlukları sebebiyle bu çözümden istenilen sonucu vermemiştir. Hun Tanrıkuğu'nun sol kanadının başında bulunan tigin, bazen bu Kırgız isyanlarını bastıramamıştır. Bunun üzerine

¹¹ L. N. Gumilev, *Hunnu*, Sank-Peterburg: İnstitut Di-DİK Yayınları, 1993, s. 53-54.

¹² A. Baytur, *Kırgız Tarihinin Lektisyaları*, C.I, Bişkek: Uçkun Yayınları, 1992, s. 51.

¹³ N. Ya. Biçurin, (Monahom İakineom), *Opisanie Džungarii i Vostočnago Turkeстана v Drevnem i Nnşnem Sostoyanii*, C.I-II, Senpeterburg: Karla Kraya Yayınları, 1829, s. 6.

Hun birlikleri tekrar merkezden destek birlik gönderme mecburiyetini benimsemişlerdir.

M.Ö. 51 ve 36 yılında Çiçi Tengrikut, Yenisey bölgesine tekrar sefer düzenleyerek... Kırgızları yine Hunlara tabi hale getirmiştir"¹⁴. Bu mücadelede de Kırgızlar bir darbe daha yemiş ancak yine Hun Tanrıkuğu'na tam olarak bağlanamamışlardır. Kırgız boyları, Hun Tanrıkuğu'nun çeşitli sebeplerden dolayı zayıflaması ile yeniden canlanmaya ve güçlerini toparlamaya çalışmışlardır. Önceleri Hunların hâkim oldukları toprakları Kırgızlar ele geçirmeye başlamışlardır. Kırgız boy birlikleri M.S. I. asrın başlarında hâkim unsur haline gelmiş, büyük bir kısmı Yenisey taraflarında yerleşmişlerdir¹⁵. Hunların güçlerini kaybetmeleri ve ikiye ayrılmalarından sonra durum değişmiş ve bu bölgelerde yaşayan Kırgız boyları tekrar toparlanarak dağılık halde olan Hun boylarına saldırmaya başlamışlardır. Uzun süre devam eden Hun baskısı ve saldırısının bu şekilde intikamı alınarak Kırgız topraklarına yerleştirilen Hun boyları buralardan sürülmüştür.

Hun Tanrıkuğu'nun almış olduğu tedbirlerden biri de, yapılan savaşlardan sonra yenilen Kırgız boylarını farklı bölgelere yerleştirmek olmuştur. Bu sayede, Kırgız boyları bir daha güç toplayıp Hun birliklerine saldıramaz düşüncesi ile hareket edilmiştir fakat bu çözüm Kırgız kavminin tarihi seyir içinde millet olma ve tarihi gelişim seyrini tamamlama sürecinde büyük zararlar görmesine sebep olmuştur. Çeşitli dönemlerde Moğolistan'a, Kuzey Çin'e ve batıya (bugünkü Yedisu ve Fergana vadisi sahasına) sürülen Kırgızlar (köle olanlar da dâhil)¹⁶ Hun Tanrıkuğu zayıflayınca tekrar topraklarına dönmüşlerdir. Bu geri dönüş beklenildiği kadarıyla gerçekleşmemiş, çok uzun mesafeleri kat etme ve yolda saldırıya uğrama korkusu ile bazı boylar yeni yerlerinde kalmışlardır. Hun Tanrıkuğu döneminden itibaren Kırgızlar iki farklı bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu dönem, Kırgız tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bir çok araştırmacının ifade ettiği gibi, Kırgızlar çok sonraki dönemlerde değil değişik Türk boylarının kurdukları Hun, Göktürk ve Uygur Devletleri döneminde göçe tabi tutulmuş ve büyük bir kısmı batıya doğru yavaş yavaş kaymaya başlamıştır. Diğer araştırmacılar, özellikle IX. ve XIII-XIV. asırların önemli bir göç dönemi olduğunu savunarak, Moğol baskınlarının Kırgız boylarını, Tanrı Dağları bölgesine göçe mecbur ettikleri üzerinde durmaktadırlar. Bu geniş kitlelerin

¹⁴ N. V. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya i Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka*, Moskva: Vostochniy Literatura Yayınları, 1961, s. 37; B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C.II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlar, 1981, s. 158-160, 170.

¹⁵ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, C.I, Moskva-Leningrad: Nauka; Jalın Yayınları, 1950-1998, s. 87.

¹⁶ S. V. Kisilev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva: Nauka Yayınları, 1951, s.475.

hareketi açısından doğru bir tespittir ama bütün Kırgız boyları Moğollar döneminde Tanrı dağları sahasına sürülmemiştir.

Kırgız boylarının batıya ve farklı bölgelere yavaş yavaş göç ettirildiğini bunu da Hun, Göktürk ve Uygur Devletlerinin organize bir şekilde zamana yaydığı görülecektir. Hun Tanrıkuşluğu yıkıldıktan bir süre sonra Kırgızların tekrar toparlandıkları ve Yenisey bölgesinde bulunan boyları birleştirerek hâkimiyeti uzun sürmese de bir “Acoluk” ihdas ettikleri görülecektir. Bu Acoluğun kuruluşu ile ilgili farklı tarihler vardır. Bazı araştırmacılar, net bir tarih üzerinde anlaşamaları da bu devletin M.S. V. asırda kurulduğu düşünülmektedir. Bazı araştırmacılar ise ısrarla VI. yüzyıl üzerinde durmaktadır. “...Yenisey Kırgız Kağanlığı bu yıllarda (M.S. 487) kurulmuş olsa gerektir. Yakın tarihlerde diğer taraftan da Kanglılar hâkimiyetlerini tesis ederek güçlenmiş aradan uzun bir zaman geçmeden Pamir'in batı taraflarından gelen Eftalitler tarafından ortadan kaldırılmıştır...”¹⁷.

Bu kağanlığın uzun süre devam ettirilememesi ve Eftalit (Ak Hun) Devleti'nin, Kırgız topraklarına girmesi ile kısa süre hâkimiyetini sürdürebilen Yenisey Kırgız Acoluğu (bazı araştırmacılar bunu güçlü bir boylar birliği şeklinde değerlendirmekte, küçük bir hanlık olarak görmemektedir) yine başka bir Türk devleti tarafından ortadan kaldırılmıştır. Eftalitlerin hâkimiyeti de uzun sürmeyecek ve bir süre sonra bu devletin bir kısmı Göktürk Devleti'nin sınırlarına dâhil olacaktır. Aşağıda örnekleri verilen Göktürk tarihi dönemindeki askerî saldırılar ve yer değiştirme politikaları bunu açık bir şekilde göstermektedir. Hun Tanrıkuşluğu'nun yıkılmasından sonraki dönem içinde özellikle M. S 200'lü yıllardan itibaren Merkezî Asya'da belirgin bir siyasî boşluğun oluştuğu ve bir süre sonra bu boşluğu, Hsien-pilerin torunları olan Moğol kökenli Juan-juanların doldurduğu anlaşılmaktadır¹⁸. Yu. S. Hudyakov'un tespitine göre: “Kırgızların M.S. VI. asırda Teleler (T'i ele) ile Juan-juanlarla (Cücenler) yapmış olduğu mücadeleler sonucunda Yenisey bölgelerinden göç ederek gelmiş olmaları ihtimali baskın görülmektedir”¹⁹. Juan-juanların hâkimiyetine son veren Göktürk Kağanlığı güçlü bir şekilde bu coğrafyada yerini aldıktan sonra Kırgız-Göktürk mücadelesinde değişen hiçbir şey olmayacak, şiddetli saldırılar devam edecektir.

Göktürk Kağanı Mukan Kağan M.S. 554 yılında doğuya doğru sefer düzenledikten sonra “...kuzeye sefer düzenleyerek Orhon, Tula, Selanga nehirleri

¹⁷ A. Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksikaları*, C.I, Bışkek: Uçkun Yayınları, 1992, s. 74.

¹⁸ V. V. Grigoryev, *Vostochny ili Kitayskiy Turkestan*, C.II, Sempeterburg: İmperatorskogo Russkogo Geograficeskogo Obşçestva (ZIRGO) Yayınları, 1873, s. 83-99.

¹⁹ M. Kocobekov, “Algaçkı Orto Kılımdar Mezgilindeki Kırgızdardın Etno-Sayasıy Tarihının Maseleleri”, *Kırgız. Etnogenetiçeskie i Etnokulturme Protsessi v Drevnosti i Srednevekovie v Tsentralnoy Azii*, Bışkek: Kırgızstan Yayınları, 1996, s. 62.

bölgesinde ve Baykal gölünün çevresinde yaşayan Kırgızları (metinlerdeki okunuş şeklinin C’hi-ku şekliyle Kırgızları mı yoksa Çikleri mi ifade ettiği sarih değildir) tabi hale getirmiştir²⁰. Fakat Kırgızlar bu yenilgiye rağmen Göktürk hâkimiyetini kabul etmeyip diğer kavimlerle Göktürlere karşı ittifak arayışlarına girince tekrar “562 yılında Yenisey Kırgız Acoluğu, Mukan Kağan tarafından ele geçirildikten sonra yüksek miktarda vergi ödeyerek boyun eğip varlığını tabi statüsünde koruyabilmiştir”²¹. Bu saldırılar hakkında bilgi veren kaynaklarda Kırgızların kayıpları göz önüne alındığında o döneme göre rakamların büyük olduğu görülür. Kırgızlar çok sayıda asker kaybetmelerine ve esir vermelerine rağmen Göktürlere karşı büyük bir direniş sergilemişlerdir.

“581 yılında Göktürk Kağanlığı ikiye bölünmüş, Batı Göktürk Kağanlığı ve Doğu Türk Kağanlığı adıyla tanınmıştır. Batı Türk Kağanlığı’nın merkezi, Orta Asya’da önceleri Usunların-Wusunların yaşadıkları yerler olan Yedi su bölgesidir... Batı Göktürk Kağanlığı’nın merkezi, Issık Köl’ün güney tarafındaki Kızıl Ünkür’e yakın yerlerde-dir”²². Ayrıca, Göktürk Kağanlığı’nın ikiye bölünmeden önce özellikle bu kanadın (On Ogurlar ve Tölesler) başına İstemi Kağan’ın getirilmesi ve Batı Göktürk Kağanlığı’nın²³ İpek yolunun geçiş yolu üzerinde bulunan Kırgız toprakları üzerinde kurulması, Türk devletlerinin bu bölgeye verdiği önemi göstermesi açısından unutulmamalıdır. Yenisey Kırgız Acoluğu, 562-581 yılına kadar Göktürk Kağanlığı’na bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. “Batı Göktürk Kağanlığı’na ve yıkıldıktan sonra Doğu Göktürk Kağanlığı’na bağlı olan boylar, Yenisey Kırgız Kağanlığı ile Tan Sülalesi arasındaki ilişkileri bozmuştur”²⁴. Bu tarihlerden sonra (581-582) ikiye bölünen Göktürk Kağanlığı zayıflayınca Kırgız boyları tekrar uygun zamanı bularak isyan etmeye başlamışlardır. Göktürk Kağanlığı’nın merkezinde meydana gelen karışıklıklar sebebi ile hızla bu olaylara müdahale edilememiştir. Bunun içinde müdahale edilen ana kadar Kırgızlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. 646 yılında “Yenisey Kırgızları, Doğu Göktürk Kağanlığı’nı oluşturan boyların hâkimiyetinden kurtulmuştur”²⁵.

648 yılında da Kırgızlar Tang imparatoruna hediyelerle birlikte elçi

²⁰ L. N. Gumilev, *Drevnie Tyurki*, Moskva: Nauka, 1993, s. 30.

²¹ K. Salğarılı, *Tanın Tarmaktarı*, Almatı: Sanat Yayınları, 1998, s.34; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 1995, s. 142.

²² S. Zakirov, *Kırgız Sancırması*, Bişkek: Kırgız Ensiklopediyası Yayınları, 1996, s. 54.

²³ Bilindiği gibi Batı kanadı merkeze bağlı olmak üzere İstemi Yabgu’nun yönetimi altındadır. “İstemi Yabgu, Doğu Türkistan’ın doğu ucunda bulunan Hami şehrinden, Karadeniz’e kadar uzanan geniş sahayı yani batı bölgelerini idare ederdi” A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, C.I, Ankara: TTK Yayınları, 1995, s. 31, 85.

²⁴ A. Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksikalleri*, C.I, Bişkek: Uçkun Yayınları, 1992, s. 83.

²⁵ L. N. Gumilev, *Drevnie Tyurki*, Moskva: Nauka Yayınları, 1993, s. 217-219.

göndermiştir. Çin imparatoru Kao-tsung'da Kırgızlara elçilik heyeti göndererek mukabelede bulunmuştur. “Kırgızlar Çin'e üç kez elçilik heyeti göndererek adeta müstakil bir devlet gibi hareket etmeye çalışmışlardır”²⁶. “648 yılında Altay dağlarının kuzeyinde bağımsızlığını ilan eden Ch'e pi Kağan, Karluk ve Kırgızları kendine bağlamayı başardı. Fakat Çinliler bu boylarla beraber diğer boyları da isyana teşvik ederek bu bağlılığa son verdiler”²⁷.

Birinci Göktürk Kağanlığı'nın yıkılışı ile ikincisinin tesisi arasındaki dönem içinde Kırgızlar bağımsız olarak yaşamış ama tam anlamı ile güçlü bir kağanlık kurmaya fırsat bulamamışlardır. Göktürk Devleti'nin Kırgızlar üzerine yoğun bir şekilde saldırı düzenlemesinin en önemli sebeplerinden biri de Kırgızların, Çin'de çeşitli dönemlerde hükümler olan sülaleler ile kan bağı tesis etme ve Türk kağanlığına karşı sürekli bir müttefik arayışı içinde bulunmalarındır. Bu düşünce, Göktürklerin, Kırgızlara yaptıkları saldırıların gücünü daha da artırmakta ve Çin'e karşı duyulan tedirginlik sebebi ile Kırgızlar her seferinde cezalandırılmaktadır²⁸. Özellikle Çin'in Hun-Göktürk askerî gücüne Kırgızlar vasıtası ile darbe indirme hedefinin altında yatan diğer bir düşünce de her iki tarafı güçsüz düşürmektir. 696-697'li yıllarda Kapgan Kağan Yenisey sahasında hâkimiyet tesis etmek isteyen Kırgızlar üzerine sefer düzenledi ve Anı Irmağı bölgesinde hanlarını öldürdü²⁹. Fakat Kırgız boyları bunu tam olarak anlayamamakta belki de, bu oyunu her seferinde bilerek kabullenmektedirler. Çünkü Kırgızların güçsüz düştüğü ve yenilgiye uğradığı yıllarda, Çin elçilik heyetleri Kırgızlara gelmemiş, Kırgızların güçlerini topladıkları ve Türk boylarına saldırabilecekleri dönemlerde heyetler gönderilmeye başlanmıştır.

“706-710 yılında, II. Göktürk Devleti döneminde Kapgan Kağan ve Kültigin asker göndererek Kırgızları kuşattırılmış ve Kırgız kağanını gece uykuda bastırarak başını kestirmiştir”³⁰. Bilge Kağan (tiginlik dönemide dâhil olmak üzere) yönetimde bulunduğu 19 yıl içinde Kırgız ülkesine yirmi beş kez sefer düzenlemiştir.³¹ İkinci Göktürk Kağanlığı'nın yıkılışından sonra yine bir Türk kavmi olan Uygurlar hâkimiyeti ele geçirmiş fakat Türk-Kırgız mücadelesinde hiçbir değişiklik olmamıştır. Aynı mücadeleler, Hun ve Göktürk Devleti döneminde olduğu gibi bütün şiddeti ile devam etmiş, Uygur Devleti hâkimiyetini tesis eder etmez öncelikli olarak Kırgızlar üzerine saldırılar düzenlemeye ve

²⁶ M. Saray, *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu*, Ankara: TİKA Yayınları, 2004, s. 18.

²⁷ A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, C.II, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 108.

²⁸ A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, C.II, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 45.

²⁹ M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1970, s. 56-57; *Orhonskie Nadpisi. Kyul-Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk*, Semey: Mejdunarodnaya Kluba Abaya Yayınları, 2001.

³⁰ S. Gömeç, *Kök Türkler*, Ankara: Köksoy Yayınları, 1997, s. 65-66.

³¹ A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, C.III, Ankara: TTK Yayınları, 2004, s. 37.

Kırgızları hâkimiyet altına almaya çalışmıştır. Uygur Devleti'nin kuruluşunun daha ilk yıllarında (752) Kırgızlar, Çiklerle ve Üç Karluklarla ittifak oluşturarak Uygurlara ağır bir darbe vurma girişimine yönelmiş ama başarılı olamamışlardır³².

745 yılında Uygur Devleti kurulduktan sonra 758 yılında kağan Moyunçur (Kara Kağan) asker sevk ederek Kırgızların topraklarını ele geçirmiştir³³. Uygurların yönetimindeki sülale değişimi sırasında da Kırgızlar etkin rol oynamışlardır. 800-805 yılları arasında yine Uygurların Kırgızlara büyük bir darbe indirdikleri, vadiler dolusu çok sayıda at, öküz ve koyun ele geçirdikleri görülür³⁴. “Ay Tengri Han, 810 yılında Yenisey nehrinin yukarı kesiminde yaşayan Kırgızlara askerî sefer düzenlemiştir. Kırgızlar önceleri bu hâkimiyeti kabullenmişler de sonradan tabiiyeti kabul etmemiş ve bağımsız hareket etmeye başlamışlardır”³⁵. “Kogu Kağan (Alp Külük-Hu T'e-le Kağan)³⁶ (M.S. 832-839) döneminde Uygur Devleti'nde birkaç büyük olay yaşanmış... bu durumdan faydalanan Kırgız kağanı Yağlakar Han, 836 yılında Uygur Devleti'nin hakimiyetini tanımamıştır”³⁷.

Belirtilen tarihlerin dışında Uygurlar, Kırgızlara defaatle saldırmış³⁸ fakat iki tarafta nihâî mücadeleyi ancak 840 yılında neticelendirebilmiştir. Uygur Devleti döneminde Kırgızlar üzerine düzenlenen saldırılarda büyük kayıplar verdirilmiştir. Kırgızlar belirli bir süre Uygur hâkimiyetini kabullenmişse de devletin zayıflaması ile birlikte hemen bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Hatta Uygur Devleti'ne bağlı olan Türk boylarını, içeride de komutanları Uygurlara karşı kışkırtarak ittifak oluşturmuş ve Uygur Devleti'nin çöküşünü hızlandırmıştır. 839 yılından sonra “Aldızlar boyundan çıkan askerî vezir Külük Baga, Yenisey nehri boyunda meskûn olan Kırgızlar arasına kaçarak sığınmış daha sonrada onları isyana teşvik ederek Küçük Tekin'in hâkimiyetine son

³² S. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Akçağ Yayınları, (t.y), s. 31; J. Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. L. Arslan, İstanbul: Kabala Yayınları, 2001, s. 147-148; S. G. Klyashorniy, T. Sultanov, *Kazakistan. Letopis Treh Tsyacheletiy*, Alma-ata: Rauan Yayınları, 1992, s. 99.

³³ Sin Tan Şu, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı (KKTB)*, C.II, Bişkek: KTMÜ Yayınları, 2003, s. 51.

³⁴ باک شیکمن, قەدیمکی نووتاییرشاه قلاذک اجنیش: ک اجنیش, رلارۇغی, ۱۹۹۸, ۳۴۷.

³⁵ T. Almas, “Uygurlar” (Kot.:S. Saspayev), *Kırgızdar*, C.III, Bişkek:Soros Fondu Yayınları, 1995, s. 246-247.

³⁶ Uygur tarihi sahasında otorite akademisyenlerden biri olarak kabul edilen Özkan İzgi bu tarihlerde Hu T'e-le Kağan'ın tahtta bulunduğunu açıklamaktadır. Ö. İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Yayınları, 1987, s.27.

³⁷ A. Baytur, *Kırgız Tarihının Lektsiyaları*, C.I, Bişkek: Uçkun Yayınları, 1992, s. 90-91.

³⁸ Li Deyuy, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı (KKTB)*, C.II, Bişkek: KTMÜ Yayınları, 2003, s. 21-38.

vermeye çalışmıştır”³⁹.

840 yılına kadar zayıf düşürdüğü Uygur Devleti'ne en son darbeyi indirdikten sonra kendilerine uyguladıkları sert tedbirlere karşılık vermek amacıyla Uygur başkentine girilmiş ve Uygur kağanı başta olmak üzere bütün üst düzey yetkililer kılıçtan geçirilmiştir. Bu tarihten sonra artık hâkimiyet büyük ölçüde merkezi coğrafyada Kırgızların eline geçmeye başlamış ve kademe kademe Uygur boyları (Karluklara) batıya Karaşar, Turfan, Kansu ve Karakitayların arasına doğru göç etmek zorunda kalmışlardır. “Kırgızlar daha sonra Doğuda Baykal, Güneydoğuda Çin ve Kansu bölgesine, Güneybatıda bugünkü Doğu Türkistan'a ve Tanrı Dağlarına, Kuzeybatıda İrtiş ve Tom ırmaklarının aktığı vadilere ve Altay dağları istikametinde...” topraklarını genişletmeye başlamışlardır⁴⁰. Bu mücadelelerde, Kırgız boyları üstün gelmelerine rağmen demografik açıdan büyük zarar görmüşlerdir. Özellikle Kırgız boylarının Güney Moğolistan ve Yenisey boylarında azalmaya başlaması ile, diğer boylar dağıtılarak farklı bölgelere yerleştirilmiştir. Türk devletlerinin saldırılarından bıkararak kendi istekleri ile farklı bölgelere yerleşen boylarda diğer boylara dâhil edildiğinde, bu coğrafyada Kırgızlar adına hareket ederek güç oluşturabilecek askerî gurubun kalmadığı görülür.

Bu dönem üzerinde çalışan Prof. Dr. A. Taşağıl'a göre ise, “Uygurlara indirilen 840 darbesi sonrasında aradan 50-60 yıl geçince Kırgızlar, Karakitaylar karşısında mücadeleyi kaybederek esas bölgelerine Yenisey sahasına dönmek zorunda kalmışlardır. Ötüken bölgesi ise Kıtayların (Kıtan-Liao) eline geçmiştir”⁴¹. Hunlar döneminden itibaren batıya doğru açılmak için çeşitli girişimlerde bulunan Tung-hu, Wuhuan (bazı Mançu kavimleri de içinde yer alır), Hsien-pi ve Juan-juan boy birliklerinin ağır yenilgilere uğrayarak Moğolistan'ın iç bölgelerine çekildikleri bilinmektedir. Artık bu fırsat Moğol kavimleri için doğmuş ve batıya doğru açılmalarına engel olacak büyük bir güç karşılarında kalmamıştır.

Kırgızların sergilediği bu direniş, asırlardır bulunduğu coğrafi mekanın sürekli olarak istilaya uğraması ve diğer kavimler tarafından bir geçiş bölgesi şeklinde kullanılmasına karşı gösterilen tepkidir. Göktürk-Kırgız mücadelesinin çok ağır kayıplarla sonuçlanması sebebiyle bu düşmanlık ve hâkimiyet mücadelesi o döneme damgasını vurmuştur. Nihayet bu mücadelenin 840

³⁹ T. Almas, “Uygurlar” (Kot.:S. Saspayev), *Kırgızdar*, C.III, Bişkek:Soros Fondu Yayınları, 1995, s. 240.

⁴⁰ M. Saray, *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu*, Ankara: TİKA Yayınları, 2004, s. 24.

⁴¹ A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: TTK Yayınları, 2004, s. 4.

yılında⁴² son bulmasıyla beraber Kırgızlar, savaş silsilelerine son vererek Uygur boylarının (15 boy kadar) büyük bir kısmını Merkezî Asya'dan uzaklaştırdıkları görülecektir. Ama Kırgızlar bu üstünlüğü sağlayana kadar büyük kayıplar vermiş ve M.Ö'ki dönemlerde nüfus itibarıyla sahip oldukları demografik avantajı kaybetmişlerdir.

Kırgızların bölgeden çekilmesi üzerine, iç bölgelerde bulunan ve belirli bir askerî sayıya sahip olan Moğol boylarının artık önlerindeki iki engelin birbirini bertaraf etmesinden sonra bekledikleri coğrafyanın kapıları açılmaya başlamıştır. Kırgızlar, Uygur boyları ile yapmış oldukları mücadeleleri kazanmış olsalar bile nüfus yönüyle büyük kayıplara uğradıkları için Moğollara karşı koyacak güç bulamamış ve Türk devletlerinin yapmış olduğu stratejik hata sonucu uzun süre Merkezî Asya, Moğol hâkimiyetinde kalmıştır.

Göktürklerin-Uygurların, Kırgız boylarını ağırlıklı olarak yerleştirdiği bölgeler, Kuzey Çin (Doğu Türkistan sınırları dahilindedir) Tanrı dağları-Issık Köl, Yedisu bölgesi ve Moğolistan (Güney Moğolistan)'dır. Çin'in dağılan Uygur boyları üzerine saldırı düzenlemesi ve Moğolistan sahasında meskûn olan diğer gurupların Moğol boylarının tahkiri maruz kalarak batıya kaçması sonucunda Kırgızlar, Tanrı dağları-Issık Köl, Doğu Türkistan ve Yedi su sahasında yoğunlaşmaya başlamışlardır. Batıya kaçan Türk boyları yakın coğrafi alanlara yerleşmiş oldukları için Kırgızlarla tekrar karşılaşmışlardır. Dağınık halde bulunan Uygur boylarının Kırgızlara karşı koyacak güçleri olmadığından bu kez Kırgızlar, Uygurları ve diğerlerini daha da batıya sürmüşlerdir. Ya da L. Kızlasov'un düşüncesine göre "Merkezî Asya'daki Türk boyları, IX-X. asırlarda Kırgızların Yenisey'deki ülkelerinin birliği içine girmişlerdir"⁴³. Asırlar önce gerçekleştirilen planlı iskân politikası ile Türk devletleri tarafından vatanlarından (Yenisey-Güney Moğolistan) sürülen Kırgızlar bu kez karşılaştıkları muameleyi diğer Türk boylarına tatbik edeceklerdir. Bir süre sonra zayıf düşen Kırgız boylarını yönetimi altına almaya başaran Moğol birlikleri, Türk boylarının belirli bir ölçüde boşalttığı bölgeleri (Yenisey, Ordos, Ötüken, Kaşgar, Balasagun ve diğer merkezleri) ele geçireceklerdir. Türk kavimleri (Kırgızlar, Karluklar, Tarduşlar, Tabgaçlar, Tölesler vd) daha da batıya sürüldükleri için, Moğollar bölgenin ele geçirilmesinde fazla bir zorlukla karşılaşmayacaklardır.

Kaynaklar "810-839 yıllarında Kırgızların Yenisey nehrinin yukarı akımında yaşadıklarını göstermektedir"⁴⁴. Kırgızlar, bu tarihler arasında birçok kaynakta

⁴² Tszyu Uday Şi, *Kırgızların Cana Kırgızstandın Tarihî Bulakları (KKTB)*, C.II, Bişkek: KTMÜ Yayınları, 2003, s. 55.

⁴³ C. M. Malabayev, *Kırgız Mamleketinin Tarihi*, Bişkek: İlim Yayınları, 1999, s. 37.

⁴⁴ T. Almas, "Uygurlar" (Kot.:S. Saspayev), *Kırgızdar*, C.III, Bişkek:Soros Fondu Yayınları, 1995,

görüldüğü üzere halen daha Yenisey boylarındadır. “Kırgız Kağanlığı’nın hâkimiyet alanı Moğolistan’dan Doğu Türkistan’a kadar olan yerlerde süregelmiş ve 840 yılından 924’e (Kırgız Derjevası) kadar en güçlü dönemlerini yaşamışlardır”⁴⁵. “İncelenen arkeolojik materyaller, toponomi ve runik yazmaların verdiği bilgileri doğrulamaktadır. Kırgızların Dağlık Altay’ı hâkimiyet altına aldıkları ve M.S. IX-X. asırlarda Kırgız Kağanlığı’nın topraklarına dâhil edildiği artık şüphesizdir”⁴⁶. R. Klaprot’a göre, bu tarihlerden sonra Kırgızlar bölgedeki güçlerini kaybetmeye başlayınca “970 yılında Kırgız hanı ordasını (başkentini-karargâhını) Moğolistan’dan Tuva’ya taşımıştır”⁴⁷.

E. Kıçanov ve T. Beyşenaliyev, “Kırgız Kağanlığı, Merkezî Asya’daki Türklerin güçlerinin sonu olmuştur. Fakat Kırgız yönetimi bölgede çok uzun sürmemiştir. X. asrın başında günümüzdeki İç Moğolistan denen otonom bölgelerde, Çin Halk Cumhuriyeti’nin topraklarında Karakitay Devleti kurulmuştur. Karakitaylar, X. asrın birinci yarısında günümüz Moğol Halk Cumhuriyeti’nin güney-doğusunda güçlü bir tesir oluşturmuşlardır”⁴⁸. Karakitayların, Kırgız Kağanlığı’nın hâkimiyetine sona vermesiyle birlikte Kırgızların etno-sosyal toparlanma süreci büyük zarar görecektir ve Kırgız boyları birbirinden binlerce kilometre uzaklara göç etmek zorunda kalacaklardır. Karakitay hâkimiyeti dönemi, Hun, Göktürk ve Uygur Devleti’nden sonra Kırgızlar için en kötü dönem olmuş bir ölçüde Türk kağanlıklarının yıkılmasından sonra toparlanma şansı yakalayan Kırgız boyları bir daha Yenisey coğrafyasında yerleşememişlerdir. Karakitaylar tam olarak hâkimiyet tesis edip sınırlarını genişleterek öncelikli olarak 16 daha sonrada 55 aymağı (bölgeyi) hâkimiyetleri altına almışlardır. “X. asrın başlarında Karakitayların hâkimiyeti iyice pekişmiş, bunun neticesinde de Kırgızların bu gurupları Moğolistan’dan ayrılmıştır. Bu dönemde İrtiş’in etrafında, Cungarya’da Kai (Kay) boyu yayılmış ve Kimek Kağanlığı kurulmuştur. Bunun için Türkistan Kırgızları kuzey bölgelerinden Kailer ile Kimeklere komşu olmuşlardır”⁴⁹.

Yu. Hudyakov, “Merkezî Asya tayfalarının Karakitaylar tarafından hâkimiyet altına alınmasıyla Kırgızların etnik birliği ikiye bölünmüştür.

s.240, 246-7.

⁴⁵ İ. Kabışulu, *Kazak Kaumu*, Almatı: Jazuşı Yayınları, 1997, s. 86.

⁴⁶ Yu. Hudyakov, “Tooluu Altaydağı Kırgızdar” (Kot.:A. Kılıçev), C.III, *Kırgızdar*, Bişkek:Soros Fondu Yayınları, 1995, s. 142.

⁴⁷ V. V. Bartold, *Kırgız Cana Kırgızstan Tarihü Boyunça Tandalma Emgekter*, Bişkek: Soros Fondu Yayınları, 1997, s.35.

⁴⁸ E. Kıçanov, T. Beyşenaliyev, “Yuan-Min Doorundığı Kırgızdar” (XIII-XV k.k.), *Kırgızdar*, C.II, Bişkek: Kırgızstan Yayınları, 1991, s. 232.

⁴⁹ Yu. Hudyakov, “Kırgız Madaniyatının Tegi” (Kot.:E. Nuruşev), *Kırgızdar*, C.I, Bişkek:Kırgızstan Yayınları, 1993, s.217.

Kırgızların bir bölümü Sayan-Altay'da ve bir bölümü Doğu Türkistan'da kalmıştır. X. asrın sonlarında Doğu Türkistan Kırgızları, Turfan Uygurları'nın yönetimi altında yaşamaya başlamışlardır⁵⁰ demektir. Yenisey Kırgız Kağanlığı yıkıldıktan sonra bu kağanlığa tabi olan çok sayıda Kırgız boyu, Yenisey'den ve Altay bölgesinden İli nehri, Tanrı dağları, Talas, Issık Köl bölgesine göç ederek buradaki diğer akrabalarıyla bir araya gelmişlerdir. Bu dönemden itibaren 'Tiyanşan' Kırgızları diye isimlendirilen etnik gurup sayı itibarıyla zamanla çoğalmaya başlamıştır. Karakitay darbesinin, Kırgız boylarını batıya sürmesiyle beraber önceden gelen (Kırgız kökenli) boylarını diğer boylar (yerli unsurlar) kaynaşmış ve güçlü bir birlik tesis edilmiştir⁵¹. Yavaş yavaş Kırgız adı, bölgedeki diğer Asyenik kökenli kavimleri de içine alarak etno-politonim olarak kullanılmaya başlanmıştır.

KIRGIZLARIN YERLEŞİM BÖLGELERİ: YENİSEY VE TANRI DAĞLARI SAHASI.

Çin, Arap, Fars ve Roma kaynaklarında Kırgızların yerleşim bölgeleri hakkında çeşitli bilgiler vardır. Ayrıca, farklı tarihlerde gerek devlet adamı, gerek tüccar gerekse seyyah olarak bu bölgelerde bulunup mevcut coğrafyanın özellikleri ile birlikte, kavimler hakkında bilgi veren eserler yazılmıştır⁵². Verilen bilgiler, birçok kavmin yerleşim bölgelerinin diğer kaynaklar ile karşılaştırılarak tespitinde önemli rol oynamaktadır. Özellikle Kırgızların, Çin'e yakın olması ve Kırgız ak süyeklerinin (yöneticilerinin) önemli sülalelerin kızları ile evlenerek akrabalık bağı tesis etmek için sık sık Çin sarayına gidip gelmeleri sebebiyle vak'anüvistler, bu teşrifat törenlerinden bahsederken Kırgızlar hakkında da bilgi vermişlerdir⁵³. Bu sayede, Kırgızların farklı tarihlerdeki nüfus sayılarını ve yerleşim bölgelerini tespit etmek mümkün olmuştur. Son dönemlerde Kazakistan Cumhuriyeti tarafından Çin'den gelen değerli Kazak akademisyenlere, Çin yıllıklarında Türk tarihi ile ilgili bölümlerin Kazakça'ya tercüme ettirilmesi sayesinde bazı yeni bilgilere ulaşma şansı yakalanmıştır⁵⁴. Gerek Sovyetler Birliği

⁵⁰ Yu. Hudyakov, "Kırgızdar Talaş-Tartış Çordonunda" (Kot.:A. Kılıçev), *Kırgızdar*, C.III, Bişkek:Soros Fondu Yayınları, 1995, s. 184.

⁵¹ V. Vasilyev, *İstoriya i Drevnosti Vostochnoy Çasti Sredney Azii (ot X do XIII veka)*, Sempeterburg: İmperatorskogo Akademii Nauk Yayınları, 1857, s. 75-83; L. P. Potapov, *Oçerki po İstorii Altaytsev*, Moskva-Leningrad: Akademi Nauk SSSR Yayınları, 1953, s. 99-101.

⁵² *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı (KKTB)*, C.II, Bişkek: KTMÜ Yayınları, 2002.

⁵³ Li Deyuy, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı (KKTB)*, C.II, Bişkek: KTMÜ Yayınları, 2003, s. 21-36.

⁵⁴ Daha öncede bilindiği gibi Çin yıllıklarında Türklere ait olan önemli bölümlerin büyük bir kısmı Uygurca'ya tercüme edilmiştir. Eski Türk tarihi ile ilgili olarak Uygurca eserlerden her konuda faydalanmak mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz: . ۱۹۹۶ . مهم انداخى كنييك , ۱۹۹۶ . ك اجنيش . ك اجنيش . مهم انداخى . يسللا وسن اخ , وكن بهب , و اييد امس , يدين ۱۹۹۳ , ك اجنيش .

döneminde gerekse de bağımsızlık döneminden sonra “Materyaller” adı altında Kırgızistan’da da Çin yıllıklarının önemli bölümleri tercüme edilmiştir. Çin yıllıklarında Kırgız yerleşim bölgeleri ile ilgili olarak çeşitli sülaleler döneminde Kırgız boylarının yerleştikleri bölgelerin nereler olduğu rahatlıkla tespit edilebilmektedir:

Çin yıllıklarında verilen bilgilere göre “Eski asırlarda Kırgızların bugünkü Komul, Kuça’nın batı taraflarında Tanrı dağları ve Karaşehir’in doğusunda yaşadıkları belirtilmektedir”⁵⁵. L. A. Borovkova, “M.S. I. asrın ortalarına doğru Kırgızların, Dzosotin-Elisun çölünün batı taraflarında, Karaşar-Manas şehri sınırları dâhilinde vd. yerlerde Boro-Horo dağ silsilesi üzerinde yaşadıklarını inanılır delillere dayalı olarak ortaya koymuştur”⁵⁶. Han Şu’daki kayıtlara bakıldığında Su Sülalesi döneminden sonra “Altay’ın kuzeyinde Yenisey nehrinin üst tarafındaki yerlerde yaşadıkları ve bu dönemde iki kez hanlık tesis ettikleri zikredilir. Kırgızların ilk hanlıkları 51 yılından önce Hunların yenilgiye uğramaya başladıkları dönemden M.S. III. yüzyıla kadar devam etmiştir. Daha sonra Sır-Tarduşların yönetimi altında, Siyen-pi Türkleri’nin (?)⁵⁷ hakimiyetinde, akabinde ise Göktürklerle tâbî olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir”⁵⁸.

Çin’de Kırgız tarihi ile ilgili olarak çalışan ve son dönemlerin önde gelen tarihçilerinden biri olarak kabul edilen Anvar Baytur da Çin yıllıklarında, Kırgız tarihi ile ilgili olarak önem arz eden birçok bilgiyi gün ışığına çıkarmıştır. Onun araştırmalarında Kırgızların yerleşim bölgeleri şu şekilde açıklanmaktadır: “V. asrın sonlarında VI. asrın başlarında Yenisey Kırgız Kağanlığı kurulduktan sonra gücü, Türk tayfalarının içinde en etkili güç haline gelmeye başlamıştır. Onun için bu devirde Tanrı dağları, Pamir dağları bölgesi ve Orta Asya topraklarında yaşayan birçok Türk boyu, Kırgızlar tarafından asimile edildikleri için Kırgız boyu olarak isimlendirilmişlerdir...”⁵⁹. VI. asrın sonlarında Kırgızlar güçlenerek büyük bir teşekkülü şekillendirmişlerdir, sınırları doğuda Baykal gölüne, güneyde

⁵⁵ Sima Guan, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı (KKTB)*, C.II, Bişkek: KTMÜ Yayınları, 2003, s. 36-59.

⁵⁶ L. A. Borovkova, *Zapad Tsentralnoy Azii vo II v. do n. e. (istoriko-geografiçeskiy obzor po drevnekitayskim istoçnikam)*, Moskva: Nauka Yayınları, 1989, s. 61-62.

⁵⁷ Siyen-pi (Hsien-pi) Türkleri tanımı doğru değildir. Hsien-pi olarak bilinen bu boylar birliği, Moğol boylarından teşekkül eden siyasi bir yapılanmadır. Ağırhıklı olarak Moğol kültürünü yaşayan ve sosyal hayatlarındaki yapılanmada Moğol unsurlarını taşıyan bu boylar birliğinde Türk boyu (Türkleşenler hariç tutulursa) yoktur. Hsien-pi olarak bilinen boylar birliği, etnik olarak Tung-huların ve Wuhuanların devamı sayılırlar. Hun Tanrıkuğu’nun yıkılmasından sonra yavaş yavaş batıya doğru incek ve Ötüken-Yenisey bölgelerindeki siyasi otorite boşluğunu doldurmaya başlayacaklardır.

⁵⁸ K. Salğaralı, *Tanın Tarmaktarı*, Almatı: Sanat Yayınları, 1998, s. 87.

⁵⁹ A. Baytur, “Tyan-Şan Kırgızları: Tyan-Şandagı Adepki Kırgız Uruuları”, *Kırgızdar*, C.I, Bişkek: Kırgızstan Yayınları, 1993, s. 264.

Doğu Türkistan'a kadar genişlemiştir.

Kırgız etnografisi ve tarihçisi Prof. Dr. S. Attokurov, "Eski Yenisey Kırgızları VI. asırdan X. asra kadar tarihlenebilirler. Bu eski etnosun (etnik isimlendirme) çeşitli boylardan bir araya geldiğine bakılmadan genel bir coğrafyada (Yenisey'den Baykal'a Yedisu'ya kadar yayılmıştır) yerleştiği dili, yazısı, dini, takvimi, bayramları ve devlet damgasına ν / ψ sahip olduğu görülür" demektedir⁶⁰. V. V. Bartold ise, Kırgızların Tanrı dağlarına IX-X. asırlarda Yenisey'den göç ederek geldiklerini düşünmektedir. Fakat daha sonraki yıllarda başka bir yerde şöyle yazmaktadır; "Kırgızlar, Sayan'ın güney bölgelerinden XIII. asırda Moğollar tarafından üç yere: birinci gurup Tanrı dağlarına, ikinci gurup Min-Su'ya, diğeri ise Sayan'ın kuzeyine sürülmüştür"⁶¹. Merkezî Asya ve Kırgızların yer değiştirmesiyle, bu araştırmacıların üzerinde durduğu bölgeler de değişmiştir. Kırgız boylarının yapmış olduğu mücadeleler sırasında yer değiştirmeleri, onlar hakkında bilgi veren kaynaklarında birbirinden çok uzak olmasa da farklı bölgelerde yaşıyor olmaları düşüncesini doğurmuştur. Kırgız boylarının özellikle yerleşim sahalarını koruyabilmek için farklı yönlerden gelen kavimlerle mücadele halinde bulunması sebebiyle meskûn alanlarının dışındaki bölgelerde de askerî mücadele verme mecburiyeti ile karşı karşıya kaldıkları görülür. Yerleşim alanlarının dışındaki bölgelerde dağınık halde bulunan boylar, yabancı seyyahları ve elçileri yanıltmış Kırgız boylarının hareket halinde olduğu bölgeler bazen Kırgız yurdu olarak tanımlanmıştır.

V. V. Bartold, Çin yıllıklarına dayanarak "Kırgızların X. asırda Tanrı dağlarının batısına ve Sincan'a geldiklerini yazmaktadır. İlk olarak 840 yılında Doğu Türkistan'a kaçıp gelen Uygurlar arasında Kırgızlar'ında bulunduğunu, ikinci kez de bu taraflara Kırgız askerlerinin sefer düzenledikten sonra kalarak yerleştiklerini yazmaktadır"⁶². Bartold'un verdiği bilgilerde Kırgızların farklı bölgelere nasıl dağıldığı görülmektedir, bu kadar farklı sebeplerle yer değiştirmek zorunda kalan bir kavmin yerleşim sahasını tespit edebilmek için tarih, tarihi coğrafya, arkeoloji, antropoloji (fizikî-kültürel), coğrafya, türkoloji, dil bilimi ve etnoloji gibi disiplinlerden her yönü ile yararlanma mecburiyeti vardır. Aksi takdirde tarih disiplini bu problemi tek başına aydınlatamayacaktır.

Yine bu saha ile ilgili çalışmaları sebebiyle otorite olarak tanınan G. E. Grumm-Grjimaş, "Kırgızların Tanrı dağlarına IX. asırda göç ederek gelmiş

⁶⁰ S. Attokurov, *Kırgız Etnografyası*, Bişkek: Kırgız Millî Devlet Üniversitesi (KGNU) Yayınları, 1997, s. 20.

⁶¹ Yu. Hudyakov, "Kırgızlar Talaş-Tartış Çordonunda" (Kot.:A. Kılıçev), *Kırgızlar*, C.III, Bişkek:Soros Fondu Yayınları, 1995, s. 179.

⁶² S. Attokurov, *Kırgız Sancırası*, Bişkek: KGNU Yayınları, 1995, s. 53.

olmaları mümkün olabilir fakat onların Orta asırlar içinde Yenisey Kırgızları ile etnik bağları bulunmamaktadır demektedir⁶³. Fakat bu teze katılmak mümkün değildir. Çünkü çok aşamalı olan Kırgız göçü sırasında Yenisey bölgesinden, Tanrı Dağlarına çift taraflı akış olmuş, ağırlıklı olarak Yenisey bölgesinde çeşitli sebeplerle çok zor durumda kalan Kırgız boyları batıya doğru çekilmek mecburiyeti duymuşlardır. İki farklı bölgede yaşayan bir kavmin etnik yapısının farklı olduğunu iddia etmenin hiçbir ilmi delili yoktur. Sadece bölgelere bağlı olarak farklı etnik gurupların Kırgız etnik dokusu içine sızmaları söz konusu olmuştur. Kırgızlar, Yenisey bölgesini büyük ölçüde boşalttıktan sonra burada kalan diğer boylar, yerli kavimlerle ya da Moğol-Mançu-Tunguz kökenli boylarla karışarak etnik asimilasyona uğramışlardır. Bu durumu da verilen bilgiler pekiştirmektedir. Bartold'un verdiği bilgilere göre "Büyük Kırgız Kağanlığı yıkıldıktan sonra güney-batıda hiçbir Kırgız'ın kalmamış olması gerekir"⁶⁴. Barthold'un kesin ifadeleri G. E. Grumm-Grjmaylo'nun tezini çürütse de, Kırgızların bu coğrafyadan tamamen ayrıldığını ifade etmek mümkün değildir. Bugün Kırgızlara dil (kültürel özellikleri) yönüyle büyük benzerlik gösteren Hakas-Abakan-Altay dilini tarihçiler görmezlikten gelse bile acaba Türkologlar bunu kabullenebilecek midir? Aynı dili, etnik yapıyı ve sosyal yaşayışı paylaşan Yenisey Kırgızları ile Tanrı Dağları Kırgızları'nın farklı kavimlerden müteşekkil olduğunu söylemenin hiçbir ilmi dayanağı yoktur.

B. Soltonoyev, "Kırgızların en eski yerleşim sahaları; Yenisey nehri, Altay, Sayan, Tanrı dağları, Pamir, Koton (Hotan) dağlarının aralarında yer alan alanlar ve nehir çevreleridir"⁶⁵ şeklinde açıklamaktadır. K. İ. Petrov, V. Mokrinin, S. G. Klyastorniy, Ö. Karayev, T. K. Çoroyev, V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, Yu. İ. Trifonov ve A. M. Mokeyev, "Günümüz Kırgızlarının etno-genetiğinin merkezinin, IX. asırda Yenisey'den göç ederek gelen Kırgız boylarının bir bölümünün meskûn olduğu İrtiş boyları, Kuzey ve Dağlı Altay'dır açıklamasında hem fikir olduklarını belirtmektedirler. X.-XII. asırlarda Kırgızlar bu topraklarda yaşasalar da sonradan Kimek-Kıpçak kökenli boylarla etno-siyasî bir teşekkül oluşturmuşlardır. XII. asırdan sonra Kırgızlar, Kıpçakların yerleşim bölgelerinde neredeyse tamamen asimilasyona uğrayıp yeni etnosa (etnik ada) Kırgız adını vermişlerdir. Günümüz Kırgızlarının kökenini teşkil eden bu Altaylı Kırgızlar, XV. asırda Altay'dan Tanrı dağlarına göç ederek ulaşmışlardır⁶⁶.

⁶³ G. E. Grumm-Grjmaylo, *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*, C.III, (V1p) S. I, Leningrad: GRGO Yayınları, 1926, s. 14.

⁶⁴ V. V. Bartold, "Kırgızdar: En Bayırkı Maahmattar" (Kot.:D. Sulaymankulov), *Kırgızdar*, C.II, Bişkek:Kırgızstan Yayınları, 1991, s. 170.

⁶⁵ B. Soltonoyev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, C.I, Bişkek: Kırgızstan Yayınları, 1993, s. 5.

⁶⁶ Yu. Hudyakov, "Kırgızdar Talaş-Tartış Çordonunda" (Kot.:A. Kılıçev), *Kırgızdar*, C.III,

Kırgız Kağanlığı'nın sınırları çok geniş alanlara doğru yayılmıştır. "Kırgızların Güney Sibir'de Yenisey, Min-Su bölgesi, Sayan-Altay dağ silsileleri, İrtiş boyları ve Orta Asya'nın doğu bölümü, Issık Kөл, Tanrı dağları ve Pamir-Alay dağ silsilelerinde yaşadıkları günümüze kadar bilinmektedir"⁶⁷. Bu bölgelerle ilgili olarak birçok ilim adamı farklı tezler ileri sürmüştür. İleri sürülen tezlerde ağırlık, Karakitaylar ve Moğollar döneminde Kırgızların bu bölgelere geldiğidir. Fakat az da olsa bazı akademisyenler, Kırgızların daha eski dönemlerde bu bölgelere gelmiş olabileceği üzerinde durmaktadır.

Kitan hâkimiyetinden sonra batıya doğru kaçan Kırgız boylarından az sayıda boy bu bölgede kalmış ve Karakitaylarla kaynaşmıştır. Karakitay hâkimiyetinin uzun sürmemesi ve bir süre sonra Moğolların bölgeye hâkim olması ile⁶⁸ Kırgız boylarına bir darbe daha inecektir. Karakitaylar sayı üstünlüğüne sahip olmadıkları için bölgede etnik olarak fazla bir etki oluşturamamışlardır. Bu darbe de diğerlerini aratacak türdendir oysaki batıdaki Kırgız boyları, Moğol hâkimiyetine karşı koymamıştır. Tanrı Dağı bölgesi Kırgızları, Cengiz Han'ın elçilerini kabul edip tabiiyetlerini arz ettikleri için saldırıya uğramamışlardır. Ama Yenisey Kırgızlarının özellikle Karakitay guruplarının hâkimiyetini benimsemeleri sebebiyle, Moğolların ağır saldırılarına maruz kalacak⁶⁹ ve diğer Türk devletlerinin yaptıkları gibi Moğollar tarafından farklı bölgelere sürüleceklerdir⁷⁰. Bu dönemde Yenisey bölgesinde yaşayan Kırgız boylarının yerleşim sahaları, Raşideddin'in verdiği bilgilere göre "... Kuzey-doğuda ve doğuda Angara ile Selanga'dır, güneyde Selanga'dan İrtiş'e kadar Naymanların topraklarına (bu halk Batı Moğolistan'daki en güçlü halk olarak bilinir) İri, Bargut, Tumet ve Bayluk halklarının hâkim oldukları yerlere kadar uzanır, Baykal'a yakın yerdeki Bargudcin-Tokum ülkesindedir. Bu ad, Barguzin denen yerin ve suyun adından dolayı muhafaza edilmiştir"⁷¹.

Yenisey sahası özellikle Moğolların batıya açıldıkları kapı olduğu için her seferinde bu bölgeye geri dönmeyi başaran Kırgız boyları tekrar farklı bölgelere

Bişkek:Soros Fondu Yayınları, 1995, s. 181.

⁶⁷ C. M. Malabayev, *Kırgız Mamleketinin Tarihi*, Bişkek: İlim Yayınları, 1999, s. 39.

⁶⁸ Raşid ad-din. *Sbornik Letopisey. İstoriya Mongolov*. Soçinenie Raşid-eddina. Per. İ. N. Berezina, C. V, TVOİAO, Senpeterburg: TVORGO Yayınları, 1858, s. 31

⁶⁹ Özellikle bu tarihlerde (1216 yılında) Kırgızların çıkardıkları isyan Moğol öncü birlikleri tarafından acımasızca bastırılmıştır. ۷۵. م. ن و ص ه و د . (۱۳۴۲) ل و ب د ا ت س ا ر ی خ و ر ا ت ل و غ و م .

⁷⁰ Moğolların verdiği bilgilere göre; bu dönemde Kırgızların orman halkı olan Oyratlara yakın bölgelerde yaşadıkları ve Yenisey nehrinin yukarı taraflarında yer aldıkları görülür (Manghol-Un Niuça Tobça'an. *Moğolların Gizli Tarihi* (Çev: A. Temir), Ankara: TTK Yayınları, 1995, s. 229; ۱۹۹۹. موڭغوللارنىڭ مەخپىي تارىخى (ترجمە قىلغۇچى: نەزىر كەن شىرىپىت). شىنجاڭ.

⁷¹ Raşid ad-din. *Sbornik letopisey. İstoriya Mongolov*. Soçinenie Raşid-eddina. Per. İ. N. Berezina, C. V, TVOİAO, Senpeterburg: TVORGO Yayınları, 1858, s. 130-137.

sürüleceklerdir. Değişin tek şey Kırgızları bu bölgeden süren devletin ya da kavmin adının farklı olmasıdır. “Yuan Sülalesi'nin yönetimi ele geçmesiyle birlikte (1271 yılı) Kırgızları küçük guruplara ayırıp 9.000 aileye böldüğü görülür. Kırgızların topraklarının uzunluğu 1.400'lidir (bu da 700 km den geniş bir yer demektir), aslında bu ölçünün yarısı kadardır. Tsyanshe nehri (Kem, Yukarı Yenisey) bu yerleri biçerek geçip kuzey-batıya akar. Kuzey-doğudaki derya Yuysuy (Us ?) diye adlandırılmaktadır. Bu nehirlerin tamamı çok büyüktür. Onlar Tsyanshe ile Ankara'ya katılır ve kuzeydeki denize dökülür”⁷².

Daha sonraki dönemlerde batıda yaşayan ve Tanrı dağı Kırgızları olarak bilinen guruplarda Moğol esareti altında kalacak ve bölgede büyük bir nüfus yoğunluğuna sahip olmaya başladıkları için buralardan da sürüleceklerdir. Bu kez yine yoğun oldukları bölgelerden alınarak muhtemel bir direniş veya hakimiyet mücadelesine girmemeleri için dağınık halde farklı bölgelere veya Moğol hakimiyeti altında yer alan diğer kavimlerin aralarına yerleştirileceklerdir. Kubilay döneminde (Kırgız toprakları pay edilmiştir) bu sürgün hareketlerinde belirgin bir yoğunluk görülmektedir. “Zikredilen dönemde Kırgızların bir bölümü Oyratlara katılmıştır, Yenisey-İrtiş nehirleri arasındaki bölgeden Doğu Tanrı dağlarındaki Altay-Hangay dağ silsilelerini takip ederek göç etmiş olmaları ihtimali de vardır. Savaş, Kırgızları her tarafa acımasızca dağıtmıştır. 1275-1276 yılında Kırgızların bir gurubu isyan hareketine yönelmiştir. İsyân hareketi bastırıldıktan sonra Kırgızların büyük bir bölümü Batı Mançurya'da 1277 yılında kurulan yeni yönetim merkezinin başkenti olan Çcaoçcou şehrine göç ettirilmiştir”⁷³.

Hudyakov'un verdiği bilgilere göre “Kırgızların ikinci bir gurubu “Hesihe topraklarına” Mançurya'nın başka bir yerine göç ettirilmiştir. 1293 yılında Şi-tzu (Kubilay), Hesihe topraklarına askerî sürgün olarak Çcirhehusotaylık Tsirtstsisleri (Kırgızları) 700 aile olarak yerleştirmiştir. Bu hareketlerin tamamı sürgün edilenleri etnik olarak parçalayıp farklı yerlere dağıtarak gittikleri yerlerde kontrol altında tutma amacına yönelik olarak yapılmıştır”⁷⁴. Moğollar hakkında önemli bilgiler veren Alaaddin Ata Melik Cüveynî, birçok hanın yanında yer alması sebebiyle dönemin olaylarına hâkimdir. Moğol ordularının Kırgız boylarını hangi bölgelere yerleştirdikleri (1260 yılına kadar) Tarihi Cihan Güşa adlı büyük eserde dağınıkta olsa verilmiştir⁷⁵. Bartold'un ifadelerine göre, “Kubilay'ın

⁷² E. Kıçanov, T. Beyşanaliev, “Yuan-Min Doorundagi Kırgızdar” (XIII-XV k.k.), *Kırgızdar*, C.II, Bişkek: Kırgızstan Yayınları, 1991, s. 240.

⁷³ E. Kıçanov, T. Beyşanaliev, *a.g.m.*, s.240.

⁷⁴ Yu. Hudyakov, “Kırgız Madaniyatının Tegi” (Kot.:E. Nuruşev), *Kırgızdar*, C.I, Bişkek:Kırgızstan Yayınları, 1993, s. 228.

⁷⁵ A. A. Cüveynî, *Tarih-î Cihan Güşa* (Çev. M. Öztürk), C.I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,

yönetimi hakkında 1293 yılında yani ölümünden bir yıl önce Kırgızların bir bölümü Mançurya'daki Nayan bölgesine sürülmüştür⁷⁶.

Moğolların, Kırgız boylarını farklı bölgelere yerleştirmelerini ve son kalan büyük gurupları da başka kavimlerle kaynaştırma yoluna gittiği için bazı araştırmacılar, bu noktadan hareketle Kırgızların, batıya Moğollar döneminde geldiği düşüncesini benimsemişlerdir. Zikredilen araştırmacılarından biri de K. İ. Petrov'dur. "Kırgızlar, Yenisey'den Tanrı dağlarına kadar göç ederek gelmemişlerdir tezini savunmaktadır. Onun düşüncesine göre günümüz Kırgızlarının kökenini meydana getirenler, Ob nehrinin baş taraflarından M.S. XIII-XIV. asırlarda Cengizîlerin saldırıları sonucunda Moğol askerlerinin baskısıyla Tanrı dağlarına getirilen Kimek-Kırgız (Kıpçak-Kırgız) kökenlilerdir"⁷⁷.

V. V. Bartold, L. N. Bernştam, L. Kızlasov, Ö. Karayev, Yu. Hudyakov, Hu Çjen Hua, "Kırgızların yaşadıkları coğrafyayı 'Ak dağların (Kun-lun) kuzeyinden Baykal'a kadar olan yerler olarak açıklamaktadırlar. Fakat Orta Asya'da Kırgızlar, Hazar (Kaspiy) denizine kadar yayılmışlardır"⁷⁸. Yine Kırgızların coğrafi yerleşim sahaları konusunda N. Ya. Biçurin, Ç. Ç. Velihanov ve A. K. Marğulan "Kırgızların eski dönemlerden beri yerleşim sahası olan Tanrı dağları, Pamir, Alay dağları, Issık Köl çevresinde ve Orta Asya'da yaşadıklarını yazmaktadırlar"⁷⁹.

Kazakların etnik birliklikleri direk olarak Kırgız boyları ile yakın bağlantı halinde olduğu için birçok Kazak, Kırgız tarihinin coğrafi yerleşim bölgeleri meselesine yakından ilgi duymuş ve bu konuyu Kırgızlar kadar dikkatle araştırmıştır. Bu araştırmacılarından-subaylardan biride Ç. Ç. Velihanov'dur. Ona göre; "Kırgızlar, Doğu Türkistan'ın eski sakinleridir, buraya önceden yerleşmiş halklardandır, onlar Ancıyan dağlarının Kaşgar'a kadar olan yerlerinde konar göçer olarak yaşamaktadırlar"⁸⁰. Moğol hâkimiyetinin sona ermesiyle birlikte Kırgız boyları kısa bir süre buldukları coğrafyalarda konar-göçer, yarı yerleşik olarak yaşamaya başlamış ve geçen zaman diliminde farklı bölgelerde bulunan

1988, s. 68-70.

⁷⁶ V. V. Bartold, *Kırgız Cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, Bişkek:Soros Fondu Yayınları, 1997, s. 42.

⁷⁷ Yu. Hudyakov, "Kırgızdar Talaş-Tartış Çordonunda" (Kot.:A. Kılıçev), *Kırgızdar*, C.III, Bişkek:Soros Fondu Yayınları, 1995, s. 181.

⁷⁸ K. Matıkeyev, "Şıncandığı Kırgızdar" (Tüz.: K. Cusupov), *Kırgızdar*, C.III, Bişkek:Soros Fondu Yayınları, 1995, s. 205.

⁷⁹ S. Zakırov, *Kırgız Sancırısı*, Bişkek: Kırgız Ensiklopediyası Yayınları, 1996, s. 45.

⁸⁰ Ç. Ç. Valihanov, "Oçerki Djungarii" Sobranie Soçineniy v pyati tomah, C.III, Alma-ata: Kazak Sovyet Ensiklopediyası Yayınları, 1985, s. 345-346.

diğer Kırgız boyları ile bir araya gelmenin yollarını aramışlardır. Moğolların, Türk kavimleri üzerinde etkisinin zamanla yok olması ile, çeşitli kavimler eskiden olduğu gibi bağımsızlığını kazanarak yeniden kağanlıklarını tesis etmenin şartlarını oluşturmaya çalışmışlardır. Bu dönemde özellikle Merkezî Asya'da yaşayan çok sayıdaki kavim, farklı bölgelere sürekli göç ettirildikleri için diğer kavimlerle karışmış ve bir etnik kompozisyon oluşmuştur. Bu etnik kompozisyonun içinde çok çeşitli kavimler yer almış ve eski dönemlerde bu bölgede meskûn olan kavimler etnik açıdan hâkim duruma gelememiştir. Bunun üzerine mevcut coğrafyada bulunan kavimler yeni etnik birlikler oluşturarak mevcudiyetlerini koruyup kendilerine saldıran düşmanlara karşı askerî ittifak yapma yoluna gitmişlerdir. Kültürel yapı yönüyle bu boylar benzer özellikler taşıdıkları için zaten bir süre sonrada ister istemez sosyal kaynaşma sağlanmıştır.

Bu tezlerin yanı sıra tarih disiplinine yerine ve dönemine göre üçüncü, dördüncü hatta daha düşük derecelerden materyal teşkil eden sözlü edebiyat ürünlerinden sancırılar vardır. Bu türden edebî nitelik taşıyan ürünlerin diğer kaynaklarla karşılaştırılması sonucunda doğruluk oranı yüksek olanların ihtiyatlı olarak kullanılması mümkün hale gelmiştir. Sancıracıların önde gelenleri Kırgız yerleşim bölgeleri ile ilgili olarak (eski döneme dayanan sancıra bilgileri ile) önemli bilgiler vermektedir. Kırgızlar arasında sancıra sanatı çok güçlü olduğu için bu disiplin gelişmiş ve Kırgızlar'dan önemli şecereciler çıkmıştır. Bu şahısların vermiş olduğu bilgiler, saha uzmanlarının kritiğine tabi tutulduktan sonra mevcut bilgilerin doğru olduğu anlaşılmıştır. Bu sancırıcılardan biride Üsöyün Acı'dır, Çince, Arapça, Türkçe ve diğer lehçeleri bildiği için sözlü-yazılı kaynaklara rahatlıkla inebilmiştir. Verdiği bilgilere göre: "Tarihi malumatlara bakıldığında Kırgızların eski yerleşim yerleri Yenisey'dir. Yenisey ise 'say ve çay' denen kelimelere bağlı olarak eski Türk dilinde 'derya' anlamını vermektedir. Kırgızların büyük bir bölümü Yenisey'e, Doğu Tanrı dağları bölgesine ve dağ silsilesinin dış taraflarına yerleşmişlerdir. Az sayıdaki diğer bir bölümü de Talas, Buhara ve Karategin çevresinde yaşamışlardır"⁸¹.

Yine önde gelen Kırgız sancıracılarından Togolok Moldo'nun açıklamalarına dayalı olarak "Kırgız eli diye isimlendirilen halkın hükümrânlık geleneği köklü bir şekilde her zaman mevcut olmuştur. Kırgızların doğup büyüyerek yaşadıkları yerler Kazan Köl'de, Ak deniz (?) boyunda ve Altay dağları arasındadır. Orhon deryasının boyunda, İrtiş suyu bölgesinde, İrtiş ve Orhon arasında bulunan Şapşak denen yerlerde"⁸². Kazakların son dönemdeki ünlü şecerecisi Şekerim

⁸¹ Üsöyün Acı, "Kırgız Sancırası" (Köç: A. Karasartov), *Kırgızdar*, C.II, Bişkek:Kırgızstan Yayınları, 1991, s. 78-79.

⁸² Togolok Moldo, "Tarih. Tüpkü Atalar" (Tüz: K. Botoyarov), *Kırgızdar*, C.II, Bişkek: Soros Fondu Yayınları, 1991, s. 6;E. J. Manayev, O. K. Karatayev, *Kırgız Elinin Etnikalk Öniğüşü*, Bişkek:

Kudayberdiuli, Kırgızların Tanrı dağları ile Ala dağlar arasında yaşadıklarını belirtmektedir⁸³. Son dönemlerde Kırgız sancıraları üzerine çalışan araştırmacı Esenkul Törekanuolu, “Kırgızların bir bölümü Tanrı dağlarına IX-XV. asırlarda Uygurları ve Kalmakları yenilgiye uğrattıktan sonra geldiler, büyük bir kısmı XIV. asrın sonlarında buralarda yerleşmişlerdir demektir⁸⁴.”

Yenisey bölgesinde kalan Kırgız gurupları, Moğolların hâkimiyeti altında sıkıntılı dönemler yaşamış ve her han döneminde farklı bölgelere sürülmüşlerdir. “Bugünkü Moğolistan’ın batısındaki Hangay dağlarında Kırgızlar yaşamaktadırlar. Bu topraklarda Kırgızların adını verdikleri ‘Kırgız Köl’ vardır. Bunun için Kırgızlar çeşitli sebeplere binaen XIV. asırdan itibaren Hangay dağlarından Pamir ve Tanrı dağlarına kadar göç etmeye başlamışlardır”⁸⁵. Fakat Kırgız boyları farklı bölgelere yerleştirildikleri için bir süre sonra bu bölgedeki kültürler içinde yavaş yavaş erimişlerdir. Örneğin Çağatay-Özbek kültür sahasına giren Kırgızlar, güneyde yerleşik hayatı benimseme ve tarımla iştilal etme mecburiyetini duymuşlardır. Yine aynı şekilde Kuzey Çin’de kalan Kırgızlar, Uygurların (dil) ve Çin’in kültürel etkisine maruz kalmışlardır. Diğer büyük guruplarda, Kırgız, Özbek, Kıpçak ve Moğol gurupların arasında Aladağlar (Alatav) bölgesinde kalmış ve daha sonra Kazak birliğini oluşturmuştur. Issık Köl-Tanrı Dağları Kırgızları bu mücadeleler sırasında güçlü oldukları dönemde, bazı Kırgız boylarını topraklarına geri getirmeyi başarmışlardır. Zayıf oldukları dönemlerde ise ya başka bölgelere sürülmüş ya da kendi istekleriyle bu ülkelerden ayrılmışlardır.

DEĞERLENDİRME

Kırgız boyları, Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Karakitaylar ve Moğollar döneminde siyasî sebepler göz önünde tutularak farklı bölgelere yerleştirilmişlerdir. Kırgız boylarının farklı bölgelere yerleştirilmesi sonucunda Kırgızlar, M. Ö. 209-208 yılından itibaren Yenisey bölgesinden göç ettirilmeye başlanmıştır. Bu göç uzun asırlar devam ettirilmiş ve Kırgız boylarının büyük bir kısmı Türk devletleri tarafından batıya sürülmüştür. Bu göç sırasında Kırgız boyları bir bölgeye değil üç dört farklı bölgeye yerleştirilerek demografik güç oluşturmaları engellenmiştir. Böylece Kırgızların bir daha Yenisey bölgesinde ağırlık oluşturarak diğer devletlere karşı isyan etmesi engellenmeye çalışılmıştır. Fakat Kırgız boyları, diğer devletlerin zayıfladıkları dönemlerde güçlerini

Arabayev Universiteti Yayınları, 2003, s. 36.

⁸³ Ş. Kudayberdiuli, *Türk, Kırgız-Kazak Hem Handar Şejiresi*, Almatı: Sanat Yayınları, 1991, s. 36.

⁸⁴ E. Törökanoulu, *Kırgızdm Kısaça Sancırası*, C.I, Bişkek: Uçkun Yayınları, 1995, s. 5.

⁸⁵ Üsöyün Acı, “Kırgız Sancırası” (Köç: A. Karasartov), *Kırgızdar*, C.II, Bişkek: Soros Fondu Yayınları, 1991, s. 80.

toparlayarak yeniden Kırgız hâkimiyetini kurmayı başarmış ama bu durumu uzun süre devam ettirememişlerdir. Özellikle Kırgızların bulunduğu bölgelerin batıya açılan bir kapı olması sebebiyle birçok devlet bu bölgeden geçerken Kırgızları yerleşim bölgelerinden uzaklaştırmıştır.

Bu şekilde Kırgızlar, Türkler'den sonrada Karakitay ve Moğollar tarafından Yenisey bölgesinden sürülmüştür. Sürülen Kırgız boylarının özellikle Tanrı Dağları, Aladağlar, Issık Kөл ve Yedisu bölgesinde yoğunlaşması üzerine bu kez de Kırgızlar zikredilen bölgelerde büyük bir güç oluşturmaya başlamışlardır. Tanrı dağları sahasını elinde tutan ve Kırgızları hâkimiyet altında bulunduran devletler bu problemin ortaya çıkmasıyla birlikte Kırgızları bazen Kuzey Çin'e bazen Güney Moğolistan'a bazen de bugünkü Özbekistan-Kazakistan topraklarına sürmek zorunda kalmışlardır. Bu şekilde Kırgızlar doğudan batıya sürülmüştür. Kırgızların ana vatanları Yenisey bölgesidir daha sonra Kırgızlar, Tanrı dağları bölgesinde yoğunlaştıkları için bu bölgede (Yedisu bölgesi diye de bilinen) diğer boyları toparlamış ve buraları vatan olarak kabul etmişlerdir. Fakat hiçbir zaman için Yenisey Kırgızları ile Tanrı Dağı Kırgızları arasındaki bağ kopmamış, çeşitli dönemlerde her iki taraftan da bir diğerine (neredeyse üçte ikisi Tanrı dağlarına) göç olmuştur. Bu istiladan sonra Moğol kavimlerinin Yenisey bölgesinde yoğunlaşması üzerine bazı Kırgız boyları kendi istekleriyle batıya göç etmişlerdir. Lokal olarak bazı bölgelerde (Yenisey-Hakas-Abakan) sayıları azaldığı için Kırgız boyları Moğolların etnik bazda baskılarına maruz kalmışlardır.

Kırgızların, Türkler tarafından Yenisey bölgesinden uzaklaştırılması Türk tarihi açısından büyük bir kayıp olmuş, Kırgızlar Türkleri, Türkler Kırgızları güçsüz düşürerek Yenisey sahasının bugün yoğun bir şekilde Moğol yerleşim alanı haline gelmesine sebebiyet vermişlerdir. Kırgız boylarının, Tanrı Dağları bölgesine gelişi çok sonraki dönemlerde değildir, göç hareketi Hun Tanrıcutluğu döneminden itibaren kademe kademe gerçekleşmiştir. Bu göç, dönemlere bağlı olarak çok etaplı bir şekilde vukuubulmuştur. Karakitaylar döneminde göç artmış, Moğollar ise büyük Kırgız kitlelerini batıya sürmüştür. Moğolistan Devleti (Moğulların üst düzey yöneticilerinin bugünkü Kırgızistan, Güney Kazakistan ve Fergana vadisinin uç bölgelerini içine alan sahada kurduğu bir teşekküldür Moğollarla karıştırılmaması gerekir) döneminde ise Moğol boyları ile Kırgız boyları etnik olarak kaynaşmıştır.

Çok uzun bir zaman dilimini içine alan tarihi seyirde (1700 yılı aşkın bir süre) Kırgızların uygulanan sürgün hareketlerine rağmen etnik anlamda varlıklarını koruyabilmeleri ise oldukça düşündürücüdür.